

Strukturální reformy a jejich meze

Vždy jsem zastával názor, že jediný faktor, který může vytvořit potřebný tlak pro systémové změny v zemích sovětského typu, je ekonomika. Přecenil jsem však časový limit tohoto tlaku. Dnes se přikláním k názoru, že systémy sovětského typu se mohou obejít bez zásadních (tržně orientovaných) ekonomických reforem ještě dost dlouho, samozřejmě za jednoho předpokladu: že by se jim podařilo eliminovat západní vyspělé tržní ekonomiky, které jsou -- technologicky i civilizačně -- ve zcela novém, post-industriálním stadiu svého vývoje a tím neustále znepokojují establišmenty v zemích sovětského typu.

Případná eliminace dynamických systémů vyspělého Západu by však byla možná jenom za cenu válečného konfliktu, což je sice možné, ale není to řešení pro nikoho. Ostatně se tento aspekt týká jenom Sovětského svazu, a právě tato země se dnes pokouší o jakýsi druh obnovy, který by ji umožnil modernizaci. Sovětský svaz totiž bez modernizace může ztratit svou pozici jako vojenská supervelmoc, a nikdy se nestat supervelmocí též v politickém a ekonomickém smyslu.

Systémy sovětského typu však narážejí na tři limity tržně orientovaných ekonomických reforem. První limit spočívá v protitržním ideologickém předsudku, druhý limit v strukturálně-institucionálním uspořádání systémů, a třetí limit -- aspoň v některých socialistických zemích -- spočívá v politické kultuře.

Meze reforem

Tyto tři limity nejsou rovnocenné. Pokud jde o ideologický limit, marxistický protitržní předsudek byl již vyvrácen nejen konvenční ekonomickou teorií, ale i politickou ekonomikou marxistickou (leninskou). Pouze nejkonzervativnější síly uvnitř vládnoucích komunistických stran dnes sdílejí názor, že trh je neslučitelný se socialismem. Pokud jde o kulturní limit, platí jen v některých zemích, například v Sovětském svazu. Nejdůležitější je proto limit strukturálně-institucionální nebo chcete-li mocenský: vedoucí úloha strany-předvoje, princip demokratického centralismu, a nomenklatura. V důsledku tohoto limitu mají všechny systémy sovětského typu dilema: aby přežily, *musejí* se reformovat a měnit; aby přežily, *nesmějí* se reformovat a měnit.

Dríve než se začnu zabývat tímto systémovým limitem, chci předejít všem možným nedorozuměním pokud jde o schopnost reforem vytvořit dobrý systém. *Dobrý systém nelze vytvořit.* To je zřejmě také příčina, proč nikde na světě neexistuje a nikdy neexistoval. Jsou možné jenom systémy špatné a horší. Neříkám to rád: koneckonců je to zásadní protisocialistický argument, neboť jen socialisté věří v možnost vytvoření dobrého systému. Potíž však spočívá v tom, že dobré (žádoucí) věci se vzájemně vylučují, zatímco nežádoucí, špatné věci mohou existovat jedna vedle druhé. A bych uvedl příklad: existují země, v nichž jsou nízké mzdy a vysoké ceny, ale nemůže existovat žádná země, v níž by byly vysoké mzdy a nízké ceny. Jsou

země, v nichž jsou vysoké daně a špatné sociální a kulturní služby, ale nemůže existovat země s nízkými daněmi a rozvinutými sociálními a kulturními službami. Jsou země, v nichž není ani svoboda, ani rovnost, ale nemůže existovat země, v níž by byla i rovnost i svoboda.

To je důvod, proč nelze dosáhnout pozitivní konvergence systémů. Jediná konvergence, která je myslitelná, je konvergence negativní: kapitalismus přejímá negativní stránky socialismu, socialismus negativní stránky kapitalismu.

Z toho, co jsem řekl, vyplývá, že tržní systémy jsou špatné, zatímco netržní systémy jsou horší. Tržně orientované hospodářské reformy mohou tedy v nejlepším případě vytvořit špatné systémy. Kdokoli očekává více, bude vždy znovu zklamán. Špatné stránky trhu spočívají mimo jiné ve vytváření sociální nerovnosti, v konkurenci včetně bankrotů podniků, v nemožnosti zabezpečit plnou zaměstnanost, v inflačních tlacích, v strukturálních změnách vedoucích k neustálé mobilitě a přeškolení pracovních sil, v nedostatku osobní pracovní a sociální stability lidí a podobně. Tyto negativní jevy lze zmiřňovat, nelze je však odstranit. Sociální programy zmiřňují tyto negativní stránky trhu skrze podpory v nezaměstnanosti, placené přeškolení lidí, sociální platby (případně zaručený minimální příjem). A by tyto programy mohly být účinné, je třeba nezávislých odborů a jiných autonomních institucí občanské společnosti, poskytujících sociální služby, případně usilujících o větší sociální rovnost různých skupin obyvatelstva. Tyto *netržní* mechanismy jsou zprostředkovány politikou, která omezuje, reguluje a krotí trh; tím ovšem také podlamuje jeho pozitivní stránky, jež stimuluje výkon, inovace a růst bohatství. Toto napětí mezi zákony trhu a zákony státu tvoří hlavní rozpor ve vyspělých tržních společnostech. Jenomže k tomu, aby společnost mohla poskytovat sociální služby a provádět účinnou sociální politiku, potřebuje výkonnou tržní ekonomiku, která na to vydělá. Lze říci, že existuje jistý prostor jak pro trh, tak pro sociální opatření, umožňující dosahovat přiměřenou úroveň efektivnosti a přiměřenou úroveň sociální stability. Ona „přiměřená úroveň“ je pružná, závisí na politických a ideologických prioritách každé země. Pružnost přiměřené úrovně závisí na hospodářském a politickém pluralismu a na demokratické formě vlády: kyvadlo se pohybuje napravo a nalevo od středu, ale nemůže se bez vážných a negativních sociálních a politických důsledků vychýlit ani příliš doprava, ani příliš doleva, jak to koneckonců poznaly četné západní socialistické i konzervativní strany.

Proto je tržní systém špatný. Netržní systém, příkazní plánování sovětského typu je horší. Je to vlastně druh válečného hospodářství. Je to „ekonomika nedostatku“ (Kornai) nebo -- jak to vyjádřil jiný ekonom -- válečná organizace kapitalismu. Potíž je v tom, že dobrý systém neexistuje, a zřejmě ani existovat nemůže.

To je důvod, proč bychom neměli očekávat od žádné systémové (strukturální) ekonomické reformy

příliš mnoho. Modelově lze sice všechno racionalizovat, ale jenom za předpokladu, že abstrahujeme od mnoha nehmatatelných prvků a vlivů (kultura, psychologie, iracionální chování, ideologické předsudky atd.), které se však v praktickém životě vyskytují vždycky. Člověk je jak racionální, tak i emocionální bytost; proto se chová racionálně i iracionálně. Protože systémy jsou udržovány v chodu lidmi, kteří chtějí dosáhnout vzájemně se vylučujících cílů a hodnot, nemohou být dobré.

Ekonomika a politika

Pokud jde o hospodářskou stránku systémů sovětského typu, je to -- jak jsem již řekl -- válečné hospodářství. Je řízeno na povel nikoli podle ekonomických kritérií (náklady, poptávka-nabídka, omezenost zdrojů, alternativy, efektivnost), ale podle kritérií politických a ideologických. Plán jde z centra, příkazy jsou shora dolů. Většina společnosti je odsouzena, aby plnila příkazy: iniciativa, risk, vlastní přístupy, experimentování, volba -- tyto věci nemají v příkazní ekonomice místo. Intelektuální kapacita obyvatelstva je nevyužita, jediný přírodní ekonomický zákon -- zákon trhu, zákon hodnoty -- zahlušen a nahrazen byrokratickým řízením, jedinou společenskou alternativou řízení tržního. Je to umělý, fiktivní systém, který se přiči lidské i společenské přirozenosti. Je to systém antieffektivní, antiproduktivní, antiinovační, antipodnikatelský. Lze jej udržovat pouze diktátorskými metodami, jež mu však nemohou propůjčit schopnost plynulého fungování, plynulého uspokojování lidských potřeb. Je to nepřirozený systém, v němž ekonomika je řízena, plánována, hodnocena a kontrolována vně-ekonomickými, tedy byrokratickými, politickými a ideologickými měřítky a nástroji.

Tento systém byl stvořen ideologii a politikou. Pouze jiná ideologie a jiná politika jej může změnit.

Všechny marxisticko-leninské systémy jsou založeny na jednotě a monopolu moci (politické, ekonomické, ideologické a donucovací) v rukou státu, který je dominován, veden, řízen a kontrolován leninskou stranou opírající se o demokratický centralismus, jenž je zároveň organizačním a kontrolním nástrojem celého systému. Je to monistický systém: jedna strana si osobuje právo vést, ovládat a řídit stát i společnost, interpretovat marxisticko-leninskou ideologii, kontrolovat aktivitu kolektivů i jednotlivců. Protože vedoucí úloha strany je zdrojem legitimacy systému a současně jeho nejcharakterističtější rysem, systém a jeho ideologie legitimizují samy sebe. Demokratický centralismus, který platí nejen uvnitř strany, ale i pro celou společnost, se řídí zásadou, že rozhodnutí vyšších orgánů jsou závazná pro nižší orgány; že jakmile vyšší orgán přijal rozhodnutí, všichni se musí podřítit, ztotožnit se s ním, vzdát se všech výhrad a námitek, a loajálně je plnit. To je důvod, proč tento systém nikdy nemůže mít po ruce legitimní alternativní politiku, přístupy, alternativy, cíle: cokoliv se odchyluje od oficiální politiky, je považováno za protistraničné, protistátní, protispolečenské.

Předpoklady, o něž se tyto systémové principy opírají a z nichž jsou odvozeny, jsou ve své většině buď falešné, formální, nebo fiktivní. Předpokládá se například, že každý stranický orgán je demokraticky zvolen. Ve skutečnosti je však každý kandidát předem

vybran (schválen) vyšším stranickým orgánem. Dale se předpokládá, že každé rozhodnutí se opírá o objektivní vědeckou analýzu všech dat, že všechny hlasy pro i proti byly vyslechnuty ve svobodné diskusi předtím, než usnesení bylo přijato. Předpokládá se, že parlament je nejvyšší zákonodárný orgán a vláda nejvyšší výkonný orgán země. Ve skutečnosti nemůže parlament přijmout žádný zákon, který nebyl schválen nejvyššími stranickými orgány, vláda nemůže provádět politiku, jež nebyla nejvyššími stranickými orgány formulována.

Systém se tedy opírá o zásady, o nichž ví, že neplatí. Stejně tak neplatí svoboda kritiky (nahoru), alternativních programů, návrhů, metod a podobně.

Představme si, že by někdo chtěl vnést do ekonomiky tržní principy beze změny těchto pilířů politického systému. Předpokládalo by to, aby podniky (hospodářské jednotky) byly nezávislé na státu a na straně, aby rozhodovaly podle měnící se tržní reality, aby si vybíraly na všechna místa pracovníky podle účelových hledisek, aby podnikaly, riskovaly, inovovaly, experimentovaly. Co by potom zbylo pro stranu a pro státní aparát?

Odpověď je zřejmá: asi jenom to, co vládnoucí strana, vláda a státní aparát dělají v každé fungující tržní ekonomice, totiž intervenovat tehdy, když je třeba chránit společnost proti nežádoucím sociálním důsledkům volné hry tržních sil, zvažovat alternativy hospodářské politiky, zabývat se nepřímým (indikativním) plánováním, regulovat pravidla (tržní) ekonomické hry.

Překážka úspěšné reformy: vedoucí úloha strany

Kdyby strana přijala tyto důsledky, musela by se vzdát své vedoucí úlohy v ekonomice, v technologii a v technických vědách. Žádná politická strana, tím méně pak leninská, není uzpůsobena k tomu, aby řídila, skrze každodenní ovládnutí, ekonomiku, technologii a vědu, aby podnikala, aby inovovala v oboru, který se řídí podle jiných kritérií, než jaká platí pro politickou stranu. Samozřejmě, je možno se snažit zavést tržní principy do příkazní ekonomiky *aniž by strana rezignovala na svou vedoucí úlohu v ekonomice*, aniž by vyňala vedoucí hospodářské pracovníky ze své nomenklatury, aniž by brala v úvahu tržní realitu a dovolila podnikům se podle ní pragmaticky chovat, jenomže *taková* tržní reforma bude neúspěšná. Svědčí o tom všechny dnes existující tržní socialistické systémy, v první řadě systém jugoslávský, jakož i váhavé reformní systémy čínský a maďarský.

Jugoslávská reforma, kombinující tržní systém se samosprávou v podnicích, začala být zaváděna od roku 1952. V té době také došlo ke změně názvu Komunistické strany Jugoslávie na Ligu komunistů, podle modelu mezinárodní strany 19. století, jejímž členy byli Marx a Engels a která se nehlásila ani k demokratickému centralismu, ani si neosobovala právo hrát úlohu předvoje a vést celou společnost. Nicméně *v praxi* si i nová Liga komunistů Jugoslávie zachovávala vedoucí úlohu, ale uskutečňovala ji, zejména v ekonomice, mnohem zdrženlivěji a pružněji až do sedmdesátých let, kdy ji znovu obnovila v leninském pojetí, spolu s demokratickým centralismem a princi-

pem nomenklatury. Jediný podstatný rozdíl mezi jugoslávskou stranou a ostatními vládnoucími komunistickými stranami je to, že decentralizovala hlavní rozhodování, kontrolu a řízení ekonomiky do šesti svazových republik (a dvou autonomních oblastí), v nichž vedoucí úloha, demokratický centralismus a nomenklatura trvají. Takový politický systém znemožňuje, aby trh a podniková samospráva fungovaly podle svých předpokladů. Jugoslávie totiž v roce 1952 neprovedla strukturální reformu svého celého systému, ale pouze přidala k politickému systému sovětského typu princip ekonomické samosprávy a trhu. V důsledku toho vznikl systémový rozpor: monistická politika s pluralitní ekonomikou.

Jak se ukázalo v jugoslávské praxi, první stadia této tržní reformy (zhruba do začátku sedmdesátých let) byla úspěšná: koncem padesátých a začátkem šedesátých let dosahovala Jugoslávie nejvyšších přírůstkových temp v celé světové ekonomice. Jenomže ekonomická modernizace, na rozdíl od pouhé industrializace, vyžaduje *intenzivní* hospodářský růst, s jinými nástroji hospodářské a sociální regulace, než je diktatura prováděná leninskou stranou. Protože Jugoslávci tuto systémovou změnu neučinili, jde to s jejich ekonomikou od začátku sedmdesátých let s kopce: jsou v podobné hospodářské krizi jako Polsko.

V Jugoslávii k této situaci přispěla nejen ideologie a politika, ale i tradiční kultura země, zejména v těch částech, jež nebyly poznamenány silnými tradicemi občanské společnosti. Platí to zvláště o jihu (Makedonie, Černá Hora, Bosna-Hercegovina, Kosovo), méně o severních částech Srbska a hlavně o Vojvodině, ještě méně o Chorvatsku a nejméně o Slovinsku. Nechci o kulturních vlivcích a tradicích činit definitivní soudy: nelze je totiž vážit ani měřit, nelze je zachytit a kvantifikovat. Důležité je však to, že další osud jugoslávské reformy závisí na Jugoslávii samotné.

Druhým příkladem částečné (váhavé) tržní reformy je Maďarsko. Maďarská reforma byla od samého začátku zaměřena jenom na hospodářské změny. I když maďarská komunistická strana uplatňuje svou vedoucí úlohu (spolu s demokratickým centralismem a nomenklaturou) pragmatičtěji než jiné komunistické strany v sovětském bloku, ponechala si ji. Nemyslím, že lze tento fakt vysvětlit jenom vnějšími příčinami (tlak ze strany SSSR). Maďarské stranické vedení se nechová důsledně. Kdykoli jsou hospodářské dislokace očividné a ekonomická nerovnováha se prohlubuje, jsou liberální tržní reformátoři podporováni. Kdykoli se však hospodářská situace zlepši, snaží se stranické vedení ekonomiku centralizovat a posílit svou přímou hospodářskou kontrolou. V roce 1972 byla reforma přerušena (i když nebyla plně zrušena), a teprve v roce 1976 začalo stranické vedení znovu uvolňovat otěže: druhá ekonomika byla legalizována, nějakých šestnáct nových forem podnikání povoleno, individuální ekonomická činnost legitimně uznána jako socialistická. Protože maďarská reforma dnes pokračuje *bez* viditelných systémových politických změn, není příliš úspěšná: hospodářský růst je minimální, inovace ve velkých podnicích nedostatečné, stále více lidí žije pod hranicí biedy, je nuceno mít dvě až tři zaměstnání, sociální polarizace společnosti se prohlubuje. Maďarsko už zřejmě vyčerpalo limit, v němž tržní reforma může přinášet kladné výsledky bez systémových politických změn. Jako v Jugoslávii a Číně je nejúspěšnější individuální *askutečně* družstevní sektor.

Čína je třetí případ váhavé (nedůsledné) tržní reformy. V pozdních sedmdesátých letech uvedl Deng Hsiao-pching v život politiku „čtyř modernizací“ (zemědělství, průmysl, věda a technologie, obrana). Začal, zcela logicky, se zemědělstvím, které bylo de facto dekollektivizováno přechodem na kontraktování činnosti s rodinami či dobrovolně sdruženými skupinami rolníků, na družstevní samostatné podnikání (včetně průmyslové činnosti a služeb), případně na kombinaci družstevního, individuálního a státního podnikání. Výsledek za sedm let byl téměř záračný: dnes je Čína zemědělsky soběstačná, vesnice se modernizuje nejen výrobně, ale i civilizačně prakticky bez haléře státních investic, hlavně díky uvolněné iniciativě rolníků.

Horší je to se zaváděním reformy v průmyslu. První krok průmyslové reformy byl sice učiněn na sklonku roku 1984, ale nebyl příliš obsáhlý, spíše opakoval v příkazně plánované ekonomice model, podle kterého pracovalo zemědělství: podniky byly povinny vyrobit a dodat státu za určené ceny asi 80 % své produkce, a co vyrobily nad tuto kvótu, mohly prodat komukoli a za cenu, jakou byl kupující ochoten zaplatit. Úloha stranických organizací v podnicích byla zeslabena, pozice manažerů posílena, a kritéria jejich výběru změněna (kvalifikace a vzdělání, věk, schopnost dosahovat dobrých výsledků se staly rozhodující pro výběr manažerů). V roce 1986 na jaře začali někteří vedoucí straníci funkcionáři hovořit o nutnosti odluky strany a státu, strany a ekonomiky. Když ekonomický ústav Akademie věd analyzoval čínskou ekonomiku jako „zbožně peněžní svou podstatou“, stranické vedení k této definici přidalo slůvko „plánovaná“ -- jako by jakákoliv ekonomika mohla být *svou podstatou* plánována. Nejen straníci vedoucí činitelé, ale ani akademici ekonomové si nebyli jisti, zda lze k trhu výrobků a služeb ještě přidat trh pracovních sil a kapitálu -- jako by jedno bylo možné, a funkční, bez druhého.

Ale pokrok byl viditelný nejen v drobném a individuálním sektoru, ale i v průmyslových podnicích, na jihu spíše než na severu, ve zvláštních ekonomických zónách a otevřených pobřežních městech výrazněji než ve vnitrozemí.

Odpůrci reformy se samozřejmě chystali k protiúderu. Milióny stranických funkcionářů na vesnici ztratily opodstatnění. Navíc se oproti úspěšným rolníkům stali chudými občany. V podnicích se začínaly více oceňovat podnikatelské schopnosti než oddanost straně, expertiza než ideologické zánění. Koncem roku 1986 konzervativní část strany využila studentských demonstrací k frontálnímu úderu na reformu. Stranické organizace v závodech opět dostaly právo kontroly vedení, zejména z hlediska „ideálů socialistické výstavby“. Letošní podzim ukáže, zda mocenský pat trvá, nebo zda jedna ze dvou frakcí (reformátoři či tradicionalisté) získala převahu.

Trebaže jsem osobně přesvědčen, že každý vedoucí čínský politik, který má na mysli modernizaci země, bude muset pokračovat v reformě, nic není jisté, zvraty jsou možné na jednu i druhou stranu. Alternativa je zřejmá: buď rovnostářství biedy, nebo stratifikace v dostatku a rychlém hospodářském růstu.

Uvedl jsem tyto tři příklady pouze proto, abych ukázal na hlavní překážku reformy: schopnost či neschopnost strany vzdát se své vedoucí úlohy v tradičním leninském pojetí.

Jsou systémy sovětského typu reformovatelné?

Na stejný problém nutně musí dříve či později narazit i Gorbáčov. Na jedné straně jediný, kdo může reformu prosadit, je strana. Na druhé straně nemůže strana reformu prosadit, aniž by změnila své pojetí vedoucí úlohy, demokratického centralismu a nomenklatury. Není to jednoduchá otázka: je to rozdíl mezi pojetím totalitním a pojetím autoritativním. Systémy sovětského typu jsou, v politickém a mocenském smyslu slova, v *principu* totalitní: strana si osobuje právo na totální moc. Čím více moci jí ubere trh, decentralizace, samospráva a obnovující se občanská společnost se svými autonomními nebo aspoň (zpočátku) poloautonomními organizacemi, tím méně totální tato moc bude. Pro první kroky ekonomické

modernizace není zapotřebí demokracie, ale vynětí ekonomiky, vědy a technologie z totalitní moci. Jinými slovy, autoritativní systém, nejlepe osvícená demokracie, je minimální podmínka pro první stadium tržních reforem. Prokázaly to ostatně autokratické (nedemokratické) režimy v Jižní Koreji, na Tchajwanu, v Singapuru, v Hongkongu, v Malajsií a všude, kde ekonomická modernizace už přinesla hmatatelné výsledky. Další stadia samozřejmě budou potřebovat i demokracii: sociální a ekonomický pluralismus prvního stadia bude muset být politicky uznán, ale první stadium může proběhnout i v podmínkách autokratické vlády.

Ekonomická modernizace tedy nevyžaduje, aby komunistická strana ztratila svou moc, nýbrž aby se vzdala části své totální moci: aby se vzdala moci ekonomické. Očekávat něco takového od komunistické strany mající ve svých rukou plnou moc nad společností však není příliš nadějně.

Nápis na hřbetě STRANA

*Kresba Moir, Sydney
Morning Herald*

Dříve než si všimnu Gorbáčovových reforem, chci se stručně vrátit k jedné zkušenosti s postupným „rozpouštěním“ totální moci strany. Ano, jde o Československo v roce 1968.

Tehdy bylo reformní křídlo strany ochotno nikoli vzdát se vedoucí úlohy strany, ale důkladně ji znovu interpretovat pokud šlo nejen o ekonomiku, ale i ostatní sektory společnosti. Strana by uplatňovala svou kontrolu ekonomiky a společnosti *po* konzultacích s poloautonomními sociálními, hospodářskými a politickými skupinami a organizacemi. V ekonomické sféře: pokud by hospodářské jednotky dodržovaly právní normy a tržní pravidla hry (regulovaný trh kombinovaný s více méně nepřímým plánováním), mohly by prosazovat své hospodářské a sociální zájmy

a priority. V podobném smyslu strana akceptovala svobodu tisku a projevu, aniž se cítila povinná řídit se veřejnou kritikou své činnosti či zavádět alternativní programy. Ani reformní vůdci nebyli ochotni připustit opozici, ale byli ochotni akceptovat oponenturu, to jest oficiálně uznané právo občanů, a zejména sociálních organizací, asociací a nátlakových skupin včetně okrajových nekomunistických stran Národní fronty, debátovat, kritizovat a ovlivňovat stranická rozhodnutí, mít vliv na rozhodování a řízení státu a společnosti.

Tento výjimečný vztah reformních komunistů k vedoucí úloze strany byl zřejmě možný v důsledku dlouhých tradic české autonomní občanské společnosti, hospodářského, sociálního a politického pluralismu a plebejské demokratické kultury. A ni Češi

ani Slováci neměli po staletí svůj národní stát. Ba více, stát představoval něco cizího. Jejich národní zájem, přežití, rozvoj a uplatnění se mohly realizovat jenom skrze občanskou společnost. Lidé se cítili v roce 1968 občany, nikoli poddanými, a toto citění nebylo cizí ani reformním stranickým vůdcům. Proto byla strana připravena demokratizovat své vlastní stanovy, dávala přednost nepřímé regulaci před přímou kontrolou, a nechávala si přímou kontrolu pro případy, kdyby obyvatelstvo odmítlo souhlasit se stranickým vedením v základních politických a ideologických otázkách.

Nevím, zda by se reformní vůdci pražské reformy 1968 byli dovedli vyrovnat s otázkou vedoucí úlohy strany ve prospěch úspěšné reformy, kdyby nebylo vnějších tlaků a nakonec i vojenské intervence. Na tuto otázku nikdy nebudeme znát spolehlivou odpověď.

Proto nezbyvá než položit otazník i nad reformy Michaila Gorbačova. Usuzováno z jeho projevů, je tam *náznak*, že je si vědom nezbytnosti strukturální, systémové změny. Ve své řeči v Chabarovsku v červenci 1986 Gorbačov řekl, že jeho „přestavba se rovná revoluci“. Protože v marxisticko-leninské terminologii znamená revoluce systémovou (strukturální) změnu, někteří pozorovatelé věří, že Gorbačov má základní strukturální reformu na mysli. Pokud však můžeme soudit podle jeho ostatních projevů i podle zákonů, jež byly přijaty pod jeho vedením, nemůžeme se zbavit dojmu, že Gorbačov chce kombinovat tržní reformu s příkazním plánováním, vedoucí úlohou strany a demokratickým centralismem. Pro každého, kdo podrobně četl nový sovětský zákon o podniku, je zřejmé, že to není zákon pro tržní ekonomiku, ale ideologická deklarace ve starém duchu. Ani *glasnosť* a tak zvaná demokratizace se nevymykají ze starého rámce. Spíše stojí za pozornost Gorbačovova poznámka v jeho projevu na posledním plénu ÚV KSSS v červnu 1987, že zásada „co zákon nezakazuje, je dovoleno“ by měla být široce uplatňována v sovětském životě. Tato zásada totiž není totalitní, ale jenom autokratická, stejně jako Kádárovo heslo ze začátku šedesátých let „Kdo nejde proti nám, jde s námi“ už nebylo heslo totalitní, ale autokratické.

V posledním Gorbačovově projevu jsou náznaky, že chce něco udělat s kolchozy -- kontraktní systém, známý z Číny, se má v příštích letech široce uplatňovat v průmyslu i v zemědělství, má být více využíváno individuální a družstevní (tedy nestátní) hospodářské aktivity. Obávám se však, že z hlediska strukturální systémové reformy je to málo. Navíc neznám z tradiční ruské politické kultury nic, co by napomáhalo strukturální reformě. Nemyslím, že by mohl být Gorbačov v přítomné době svržen -- v této chvíli není v Sovětském svazu síla, jež by to dokázala. Spíše si myslím, že Gorbačov nebude moci bez strukturálních změn dosáhnout hmatatelně lepších výsledků nejen v ekonomice, ale ani v ostatních sférách veřejného života. Nemá ideologii, která by mohla mobilizovat. Buď nemůže, nebo nechce otevřít základní otázky systémové schopnosti modernizovat -- a těžko otevřít takové otázky v roce 70. výročí říjnové revoluce. Divím se však, že Gorbačov nevyužil ani jedné ze tří Leninových záchytných rukověti legitimizující strukturální systémové reformy. První rukověť je NEP -- když v Maďarsku lze vydávat teoretické knihy ličící Lenina jako teoretika tržního socialismu, proč se o to nepokusit v Sovětském svazu? Druhá rukověť je druhý aspekt leninské legitimizace sovětského systému:

dokud nedosáhne vyšší produktivity, vyšší životní úrovně a většího dynamismu než kapitalismus, nemůže považovat svůj boj s kapitalismem za vyhraný. A za třetí, proč se neodvolat na Lenina, když je třeba zrevidovat ideologii tak, aby byla schopna reagovat na nové podmínky ve světě -- což Lenin neudělal něco podobného s marxismem před devadesáti lety?

Nechci však nikomu dávat rady, co by měl dělat. Vim jen jedno: se svou dnešní ideologií, politickým a hospodářským systémem je komunismus slepou uličkou dějin. Protože si nejsem jist, zda je reformovatelný v rámci svého vlastního modelu doté míry, aby prokázal svou hospodářskou a politickou životnost a poskytl lidem příležitost zlepšit jejich úděl, nemohu zakončit tuto úvahu než konstatováním, že otázka je stále otevřená.

Otcové a děti

Nejde o Turgeněvův román. Je tak nadepsán velký článek Bohumira Molnára v pražské Tvorbě č. 31/87 z 5. srpna. Z něho citujeme tři odstavce:

„Začnu historkou, která je banální jen zdánlivě. Zemřela mi babička — taková ta pohádková, co je jich čím dál méně — a pro moje děti to bylo první setkání se smrtí někoho blízkého a vlastně první setkání se smrtí vůbec. Nemohly se s tím smířit, nedokázaly pochopit, co a proč se to vlastně stalo. Až jednoho dne mi dcera oznámila, že už ví, proč babička zemřela. Její spolužáci z první třídy se totiž sjednotili na názoru, že naše babička zemřela proto, že jsme nepodplatili doktory.“

„Vzpomínám si na jednu besedu o mladých lidech, na níž vystoupila učitelka z druhého stupně základní školy, věkem taky příslušnice střední generace, která téměř se slzami v očích hovořila o svých zkušenostech z výuky občanské výchovy. Když se snaží dvanácti- až patnáctiletým dětem objasňovat přednosti socialismu, narazí na následující dotaz: proč se tedy stále zdražuje — to říkala tudle maminka; proč tolik lidí od nás emigruje — vždyť jen z jejich třídy jsou už v zahraničí dva spolužáci; proč má tatínek, dělník z továrny, méně peněz než zelinář — to říkala taky maminka; proč, proč, proč...?“

„Jak to zde všechno píšu, mám nepříjemný pocit, zda to nepřeháním, zda to neposuzuji příliš černě. Vycházím však i z následujících zkušeností: při nejrůznějších příležitostech jsem kladl lidem všech věkových kategorií otázku, co si myslí, že ze současné společenské reality přitahuje naši mládež k socialismu. Reakce byly neuvěřitelně stereotypní — rozpaky, mlčení, a po určité chvíli odpovědi jako: snad snahy socialistických států o zajištění mírové budoucnosti (projevuje se zde však i silný vliv pacifismu); snad možnost sportovního, kulturního a dalšího vyzítí (kde to ovšem lze); snad poměrně vysoká životní úroveň (ale zase ne u všech)... Otázku, co naši mládež ze současné společenské reality k socialismu nepřitahuje, jsem ve větším kolektivu položil jen jednou — odpovědi byly totiž příliš deprimující.“